

Commentaar uit het Wetenschappelijk Instituut

EG en subsidiariteitsbeginsel

De ontwikkelingen in Oost Europa hebben een duidelijke versnelling veroorzaakt van de groei van de Europese Gemeenschap tot een Politieke Unie. Met name de eenwording van Duitsland heeft Mitterrand, Kohl en onze minister Van den Broek ertoe gebracht om aan te dringen op een intergouvernementele conferentie over wijziging van het EG-Verdrag die zulk een Unie mogelijk moet maken. Deze conferentie zal dit najaar of begin volgend jaar moeten plaatsvinden tegelijk met de conferentie over de Europese Monetaire Unie. In het gewijzigde EG-Verdrag zal dan moeten worden vastgelegd welke taken de Europese federale overheid zal behartigen en welke taken door de lidstaten of door regio's met een zelfstandig bestuur worden behartigd. Interessant is dat bij deze discussie het subsidiariteitsbeginsel weer actueel is geworden. Dit begrip is afkomstig uit de katholieke sociale leer. Het wordt in de Europese Gemeenschap echter los van zijn religieus-filosofische context gebruikt. Het verloop van de discussie wijst uit dat dat onvruchtbaar is. Bovendien is het de vraag of subsidiariteit zonder gelijktijdige toepassing van het soevereiniteit in eigen kring-beginsel kan. Die twee lijken elkaar nodig te hebben.

Doelmatigheid

Het subsidiariteitsbeginsel is op EG-ni-

veau impliciet en expliciet naar voren gekomen. Impliciet was dit bijvoorbeeld het geval in het MacDougall-rapport over fiscaal federalisme (1974). Het rapport behelsde een *bottom-up*-benadering, waarbij de EG taken zou kunnen krijgen toebedeeld als de schaal van de vraagstukken daarom vroeg, als de externe effecten van de beslissingen dat eisten (grensoverschrijdende effecten) en als er politieke overeenstemming over kon worden verkregen. Het rapport concludeerde op grond daarvan eerder tot interstatelijke herverdeling van publieke gelden, dan tot het oprichten van een Europees belasting- en sociaal-zekerheidsstelsel.

Meer expliciet werd het subsidiariteitsbeginsel genoemd in het debat in het Europese Parlement over het Spinelli-rapport en in het daarbij besproken ontwerpverdrag voor een Europese Unie (1984). De auteur betoogde dat subsidiariteit een buffer zou opwerpen tegen teveel centralisatie in de EG. Europees optreden zou aanvullend moeten zijn op dat van de lidstaten en niet andersom. De preambule van het ontwerpverdrag stelde dat lidstaten, in overeenstemming met het subsidiariteitsbeginsel, aan de Gemeenschapsinstellingen alleen die bevoegdheden willen verlenen, die nodig zijn om die taken succesvol te vervullen, die zij bevredigender kunnen vervullen dan de afzonderlijke lid-

staten. De Gemeenschap zou zelf fundamentele principes inzake haar beleid moeten ontwikkelen, maar de uitvoering van dat beleid zou moeten worden overgelaten aan de lidstaten. Artikel 12 van het ontwerp-verdrag maakte voorts een onderscheid tussen exclusieve en concurrerende verantwoordelijkheden van de EG ten opzichte van de lidstaten. (Dit onderscheid is ook te vinden in de Duitse grondwet, die eveneens een federatieve staatsbevoegdheid definieert). Exclusief is de EG bevoegd ter zake van het vrije verkeer van goederen en diensten. Subsidiariteit heeft dan met name betrekking op concurrerende bevoegdheden. Het criterium voor de keuze voor EG-optreden is daarbij 'doelmatigheid': de EG moet doen wat zij effectiever kan doen dan de lidstaten.

Een volgende verwijzing naar subsidiariteit verscheen in de Europese Acte van 1986. Artikel 130R, dat het milieubeleid regelde in EG-verband, merkt op dat 'de Gemeenschap een milieubeleid voert in die mate waarin de doelstellingen van dit beleid beter door de EG kunnen worden bereikt dan door de afzonderlijke lidstaten'. Soortgelijke verwijzingen zijn te vinden in de artikelen 8A, 118A.3 en 130T van de Europese Acte.

Na de toetreding van Spanje en Portugal richtte Jacques Delors een nieuwe commissie op die de versterking van de Europese instituties moest onderzoeken. Het Tommaso Padoa-Schioppa-rapport, genoemd naar zijn voorzitter, integreert het subsidiariteitsprincipe zowel als institutionele norm, als in de vorm van een politiek concept. Het rapport onderscheidde twee criteria die beslissend zijn voor de vraag of de EG moet optreden: grensoverschrijdende *spill-over*-effecten en prioriteit voor de werkloosheid. Dit laatste met name waar het betreft de loonkosten en dat bracht weer de wens van een monetaire unie met zich mee. In feite stelde het rapport een kosten-batenanalyse op van beleid op de verschillende niveaus en koos dus toch weer voor het doelmatig-

heidscriterium. Wel benadrukte het rapport tevens de complementariteit van de bestuurslagen: nationale wetgeving zou niet verdwijnen maar binnen een internationaal kader komen te staan, waarin minimumeisen vanuit de Gemeenschap zijn vastgelegd.

In alle rapporten blijkt subsidiariteit wel de richting te wijzen, maar concrete taakafbakening is er niet uit af te leiden. Zij volstaan vervolgens met een keuze voor het doelmatigheids criterium. Deze benadering blijkt onbevredigend, immers de hogere bestuurslaag is al snel van mening dat de lagere overheden er weinig van terechtbrengen, terwijl omgekeerd de lagere overheden vinden dat de hogere overheid ten onrechte taken aan zich trekt. Wie bepaalt de betekenis van het subsidiariteitsbeginsel in concrete gevallen? De discussie doet denken aan de opmerking van ARP-lijsttrekker J. Zijlstra in 1963, die de soevereiniteit in eigen kring een lege doos noemde. Het Europese Parlement meende het probleem op te lossen door het, telkens als zich een meningsverschil over een nieuwe taak zou aandienen, voor te leggen aan het Europese Hof van Justitie. Hoewel het *Bundesverfassungsgericht* een dergelijke toetsing aan de Westduitse grondwet wel verricht, liet het Europese Hof zich niet voor het politieke karretje spannen en meende dat de wetgevers zelf moesten beslissen. De vraag of subsidiariteit als juridische norm in een verdrag kan worden vastgelegd, waarop men zich voor een constitutionele rechter kan beroepen is daardoor in de EG nog onbeantwoord gebleven. Het vraagstuk is ten volle op het politieke bord blijven liggen en dat is mischien maar goed ook. Zolang subsidiariteit als doelmatigheid wordt opgevat kan de rechter immers niet anders dan marginaal toetsen. Eerst moet de politiek maar eens duidelijker bepalen wat zij onder het subsidiariteitsbeginsel verstaat.

Jacques Delors

De huidige voorzitter van de Europese

Commissie neemt in het debat over subsidiariteit een pregnante positie in. Hoewel geen christen-democraat, maar socialist, is hij er een krachtig voorstander van. Hij zoekt naar een evenwicht tussen de noodzakelijke beslissingen in het algemeen belang door de staat enerzijds en de vrijheid van burgers en 'maatschappelijke beslissingscentra' anderzijds. Delors was van jongsaf deelnemer in de semi-religieuze beweging 'Nieuw leven' en heeft een sterke voorkeur voor basisgemeenschappen, als alternatief voor de alomtegenwoordige staat. Hij kent het personalisme van Mounier, die christendom en socialisme wilde verzoenen. In zijn toespraken verbindt hij subsidiariteit met samenwerking en federalisme enerzijds en met soevereiniteit en pluralisme anderzijds. Naar Nederlandse begrippen staat hij dichterbij Banning dan bij De Goes van Naters. Het Delors-rapport over de Monetaire Unie (1989) benadrukt dan ook het subsidiariteitsbeginsel als evenwicht tussen de noodzaak van economische en monetaire integratie in de Gemeenschap en de erkenning van pluralisme (zowel economisch als cultureel) tussen relatief autonome lidstaten. Het rapport stelt echter wel dat nationale en regionale economische beslissingen geplaatst moeten worden in een overeengekomen macro-economisch kader en onderworpen moeten zijn aan bindende regels en procedures. Alle beslissingen die op nationaal, regionaal en lokaal niveau genomen kunnen worden zonder repercussies op de cohesie en het functioneren van de economische en monetaire unie, zouden echter tot de bevoegdheid van de lidstaten moeten blijven behoren. Het rapport benoemt deze taken tamelijk gedetailleerd. Het succes van deze theorie berust in belangrijke mate op wat Delors noemt 'wederzijds bestendig gedrag'. Delors lijkt aldus een brug te slaan tussen socialisten en christen-democraten en het subsidiariteitsbeginsel aanvaardbaar te maken voor breed politiek gebruik. Het lijken vooral de Engelsen te zijn die er moeite mee heb-

ben. Voor hen is subsidiariteit vooral het afschermen van Engeland tegen Brusselse bureaucratie. Lord Brittan zag de EG voor-

---

Delors hanteert het subsidiariteitsbeginsel met iets van politieke opportuniteit.

---

al als een *liberating influence* en niet als *centralizing of corporatist* instelling. Zijn gebruik van termen maakt duidelijk waar de conservatieven staan, vergeleken met de christen- en sociaal-democraten.

Gerechtigheid

Delors lijkt met zijn rapport over de Monetaire Unie iets dichterbij de oorspronkelijke bedoeling van het subsidiariteitsbeginsel te zijn gekomen. Toch weerspiegelt het ook iets van politieke opportuniteit in die zin dat het de kool van de nationale autonomie en de geit van de supranationale bevoegdheden beide lijkt te willen sparen. Hoe beziet de oorspronkelijke katholieke sociale leer het vraagstuk van de taakverdeling tussen bestuurslagen eigenlijk? En wat wijst de christen-democratische visie op de overheid ter zake uit?

Het subsidiariteitsbeginsel is één van de vijf kernbegrippen uit de katholieke sociale leer, namelijk: personalisme, solidariteit, subsidiariteit, verdelende rechtvaardigheid en ruilrechtvaardigheid. De Katholieke Volkspartij hanteerde de drie eerstgenoemde in zijn staatsleer, die als een onderdeel van de sociale leer werd opgevat.

Personalisme betekent dat de mens gezien wordt als een persoon, beelddrager Gods, onderweg in een proces van vervolmaking.

Solidariteit betekent dat de mens van nature een sociaal wezen is: hij of zij ontplooit zich in relatie met anderen. Niemand is compleet in zichzelf. De vorming van sociale organisaties, waarin de sterke omziet naar de zwakkere, is daarom een noodzakelijk uitvloeisel van het mens zijn.

Subsidiariteit betekent dat sociale organisaties op hogere niveaus van besluitvorming ervoor moeten zorgen dat personen en sociale organisaties op lagere niveaus zich naar hun eigen aard en doelstelling kunnen ontplooiën. Alleen wanneer zij daartoe niet in staat zijn moet de organisatie op het hogere niveau inspringen. Paus Pius XI formuleerde het beginsel in *Quadragesimo Anno* (1931, veertig jaar na het verschijnen van *Rerum Novarum*) als volgt: 'Evenals datgene, wat de individuen op eigen initiatief en door eigen energie tot stand kunnen brengen, hun niet ontnomen en in handen van de gemeenschap gesteld mag worden, zo is het ook onrechtvaardig en schadelijk, ja zelfs een verstoring van de juiste orde, om datgene wat door kleinere en lagere gemeenschappen kan worden verricht en verschaft, over te dragen op de grotere en hogere samenleving; want iedere sociale instelling moet krachtens haar wezen en natuur de leden van het sociale lichaam steunen, maar mag hen nooit, met vernietiging van hun individualiteit, doen opgaan in het geheel. Daarom moet het staatsgezag de aangelegenheden en zaken van minder belang, die het bovendien al te zeer in beslag zouden nemen, overlaten aan lichamen van lagere rang.'

Ruilrechtvaardigheid betreft de juiste maat in het verkeer tussen personen. Een rechtvaardig loon is bijvoorbeeld niet zonder meer gelijk aan het vrij overeengekomen loon. De rechtvaardigheid eist 'dat het loon niet ontoereikend mag zijn om een spaarzaam en oppassend arbeider te onderhouden' (*Rerum Novarum*).

Verdelende rechtvaardigheid geeft een norm voor de relatie tussen persoon en gemeenschap. De gemeenschappelijk-

ke aardse goederen moeten billijk zijn verdeeld.

Van belang is dat de drie (of de vijf) kernbegrippen onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden, men kan ze niet afzonderlijk gebruiken zonder leemten in de redenering te creëren. Waarschijnlijk is dat het probleem waaraan de discussie in EG-verband mank gaat, men hanteert subsidiariteit als losstaand kernbegrip.

Traditioneel vooronderstelt de katholieke sociale leer ook dat de hoogste bestuurlijke laag het karakter heeft van een *societas perfecta*. Een bestuur dat alle andere gemeenschappen omvat en daarbinnen het subsidiariteitsbeginsel kan toepassen. Deze gedachte staat sinds Vaticanum II minder op de voorgrond. De conceptie van een corporatieve maatschappij met de staat als ordeningskader, die samenhang met het verzet in de vorige eeuw tegen de klassieke liberale staatsonthouding, is verlaten ten gunste van een op de persoonlijke waardigheid van de mens gericht vermaatschappelijking. De maatschappelijke verbanden moeten 'in vorm en wezen ware gemeenschappen zijn, hetgeen wil zeggen dat daarin de leden als personen moeten worden gezien en behandeld, en ertoe worden gestimuleerd om actief aan het verbandsleven deel te nemen'. De erkenning van de burgerlijke en godsdienstige vrijheid en de benadruking van de menselijke waardigheid hangen hier nauw mee samen. Daarmee verviel de reden om de staat als *societas perfecta* een competentie voor de ordening van het gehele seculiere domein toe te schrijven en ontstond ruimte voor een synthese met de leer van de soevereiniteit in eigen kring (Hirsch Ballin, 1988, 123).

De katholieke sociale leer stelt dus dat uit de visie op de mens voortvloeit dat er sociale organisaties zijn (personalisme en solidariteit). Deze organisaties hebben een eigen 'wezen en natuur'. Het zijn 'corporata met een zelfstandig leven'. Sommige daarvan zijn uit de 'natuur' voortgekomen, zoals het gezin, andere zijn het resultaat

van menselijke culturele ontwikkeling, zoals het onderwijs, de woningbouwverenigingen of de medefinancieringsorganisaties. Hogere niveaus van besluitvorming, zoals de staat (maar men kan het subsidiariteitsprincipe naar huidig inzicht evengoed toepassen op bijvoorbeeld vakcentrales ten opzichte van vakbonden) dienen deze eigen aard van sociale organisaties te beschermen en te bevorderen.

Hier ligt het raakvlak met de leer van de soevereiniteit in eigen kring. Deze protestantse staats- en maatschappij-opvatting legt een zwaar accent op deze maatschappelijke kringen, die soeverein moeten zijn om zich naar hun eigen aard te kunnen ontwikkelen. In deze visie is de staat meer nevenschikt dan bovengeschikt, maar de grondgedachte is dezelfde: de verscheidenheid aan menselijke talenten die in de schepping besloten ligt moet zich in een gevarieerd maatschappelijk organisatieleven op een verantwoordelijke wijze kunnen ontplooien.

De overheid is in dit licht ook een maatschappelijke kring met een eigen wezen en doelstelling, namelijk het bewerkstelligen van publieke gerechtigheid.

Te vergaande centralisatie noemde de paus terecht een *'Verstoss gegen den Gerechtigkeit'* en niet tegen de doelmatigheid!

De christen-democratische visie

In de christen-democratische zienswijze, waarin de katholieke sociale leer en de protestantse visie op overheid en maatschappij beide zijn opgenomen, beschermt de overheid aldus niet alleen lagere gemeenschappen tegen centralisatie, maar beschermt zij ook de eigen aard van de ene maatschappelijke sector (bijvoorbeeld de cultuur bij de media) tegen overwoekering door de andere (bijvoorbeeld de economie en het bedrijfsleven). Deze bescherming is uitdrukkelijk niet gebaseerd op het doelmatigheids criterium, maar op het gerechtigheidsbeginsel: personen en gemeenschappen moeten tot

hun recht kunnen komen zoals zij naar hun aard en doelstelling bedoeld zijn. Behalve het solidariteits- en het personalismebeginsel (in het Program van Uitgangspunten terug te vinden onder het kernbegrip 'gespreide verantwoordelijkheid', artikel 22) is daar in de laatste jaren ook het beginsel van het rentmeesterschap aan toegevoegd. Ook dat behoort tot het beelddrager Gods zijn, persoonlijk en in maatschappelijke verbanden.

Het gaat er de christen-democratie aldus niet om te bepalen wie welke taak het meest doelmatig kan uitvoeren, ook niet hoe de zorg van de hogere overheid zoveel mogelijk kan worden beperkt, maar het gaat erom hoe de hogere overheid de in termen van solidariteit en rentmeesterschap genormeerde eigensoortige ontplooiing van personen en lagere gemeenschappen het beste tot zijn recht kan laten komen.

In het rapport 'Gespreide verantwoordelijkheid' (1978) is daartoe een model ontwikkeld, dat de begrippen reikwijdte en intensiteit introduceert. Subsidiariteit (of: gespreide verantwoordelijkheid) vraagt om een zo groot mogelijke intensiteit van verantwoordelijkheidsbeleving. Dat wil zeggen: besluitvorming zo dicht mogelijk bij, en liefst door de betrokkenen zelf. De andere kernbegrippen, rentmeesterschap en solidariteit, die deze verantwoordelijkheidsbeleving normeren, werpen echter licht op de gevolgen van te nemen besluiten op andere mensen en op het natuurlijk milieu. Behalve een intensiteitsaspect zit er aan besluitvorming dus ook een reikwijdte-aspect. Dit kan zowel reikwijdte in geografische zin (gevolgen voor de Derde Wereld bijvoorbeeld) of in de tijd (gevolgen voor na ons komende generaties bijvoorbeeld) betreffen. De reikwijdte van de effecten van besluitvorming kan ertoe noopen dat beslissingen op een hoger niveau genomen moeten worden dan het qua intensiteit meest geschikte niveau. Christen-democratische politiek is er uit hoofde van gerechtigheid op uit om beslissingen op

die niveaus te laten nemen waar de normen van rentmeesterschap en solidariteit qua reikwijdte en intensiteit het best tot hun recht kunnen komen.

EG en het gerechtigheidsbeginsel

Het minder benadrukken van de staat als *societas perfecta* neemt niet weg dat toepassing van het subsidiariteitsbeginsel op de Europese Gemeenschap alleen al om reden van filosofische consistentie veronderstelt dat deze gemeenschap méér omvat dan alleen het economisch beleid. Deze filosofie is naar zijn aard zo nauw met de werkelijkheid verweven (het gaat immers om scheppingsordeningen, die bij het licht van de Openbaring kunnen worden waargenomen) dat hij alleen maar tot schade en schande kan worden verwaarloosd.

Een groot vraagstuk waar de EG thans uit hoofde van een correcte toepassing van het gerechtigheidsbeginsel voor staat is immers het éézijdige karakter van de Gemeenschap. De zogenaamde negatieve integratie, het weghalen van handelsbelemmeringen, leidt ertoe dat tal van nationale maatregelen die andere dan economische belangen proberen te beschermen, vanwege hun marktbelemmerende werking verdrongen worden. Dat geldt bijvoorbeeld voor maatregelen op het gebied van de kunsten, de media, het onderwijs, enzovoorts. Waar deze door Europees dwingend recht opzij gezet worden rijst de behoefte aan Europese maatregelen. Deze 'positieve integratie' is hoogst noodzakelijk omdat voor het in gespreide verantwoordelijkheid beleven van rentmeesterschap en solidariteit op deze gebieden door burgers en hun verbanden anders geen overheidslaag meer bescherming biedt.

Feitelijk groeit de EG ook naar een politieke unie toe: milieu- en sociaal beleid zijn, naast het traditionele landbouwbeleid, aan het economisch aspect toegevoegd. Bovendien heeft de Gemeenschap zich via een kunstgreep omroepbeleid toegeëi-

gend, wat er noodgedwongen toe zal leiden dat er binnen afzienbare tijd een cultuurparagraaf wordt opgenomen in het EG-verdrag. Het Schengen-akkoord wijst voorts in de richting van harmonisatie op het terrein van Justitie, terwijl de ontwikkelingen in Oost Europa ertoe nopen om ook het veiligheidsbeleid in de beschouwingen te betrekken. Het buitenlands beleid was al in belangrijke mate een aangelegenheid die alleen nog maar zinvol in EG-verband kon worden behartigd (ontwikkelingssamenwerking, mensenrechtenbeleid). We mogen er derhalve van uitgaan dat de EG inderdaad een hogere bestuurslaag in de ware betekenis van het woordje 'overheid'

De EG zal een volwaardige hogere overheid moeten worden.

---

moet en zal worden. Dat moet uiteraard ook consequenties hebben voor de democratische controle en voor het voeren van de 'zwaarmacht', al was het maar in de zin van het kunnen toepassen van politiedwang.

Deze in beginsel integrale Europese bestuurslaag zal op elk van de beleidsterreinen, die hij behartigt, zodanige regelgeving moeten uitvaardigen dat de 'laagste gemeenschappen' (de burgers en hun maatschappelijke verbanden) naar de normen van rentmeesterschap en solidariteit hun verantwoordelijkheid kunnen beleven. Bijvoorbeeld dient de Gemeenschap sociale partners in de gelegenheid te stellen om regelingen ter zake van sociale zeker-

heid zelf te treffen. Thans is dit in onvoldoende mate het geval. De richtlijnen snoeren de mogelijkheden voor zelfregulering in solidariteit sterk in, vanwege hun overaccentuering van het gelijkheidsbeginsel. Waar maatschappelijke organisaties onvoldoende in staat zijn om de beoogde solidariteit zelf te regelen behoort de naast hogere bestuurslaag te hulp te schieten. Dat kan in eerste instantie nog een internationaal verband van maatschappelijke organisaties zijn, zoals de Internationale Arbeidsorganisatie. Meestal echter is een zekere overheidsbetrokkenheid noodzakelijk om in zelfregulering genomen beslissingen ook juridisch verbindend te verklaren. Deze betrokkenheid kan door de lidstaten geëffectueerd worden, dan wel door de Europese Gemeenschap. De afbakening van taken tussen deze hogere en lagere bestuurslaag wordt bepaald door de reikwijdte en intensiteit van de beslissing. Intensiteit wijst in de richting van de lidstaten, reikwijdte kan de EG in het vizier brengen. Bepalend is in welke mate men rechtsgelijkheid in de hele Gemeenschap noodzakelijk acht.

Als de Gemeenschap zich bijvoorbeeld ten doel stelt om de Europese burger van armoede te vrijwaren, een heel christendemocratisch oogmerk van overheidsop treden, dan zal zij een minimumbestaansniveau willen garanderen. Het kan dan zeer wel tot de bevoegdheden van de EG gerekend worden om zelf dwingend en stimulerend op te treden. Dit minimumbestaansniveau hoeft niet voor de hele Gemeenschap op eenzelfde bedrag bepaald te worden. In sommige lidstaten zal het relatief laag liggen omdat het sterk afhankelijk is van de economische mogelijkheden van de lidstaat in kwestie, maar het zal voldoende moeten zijn om een 'oppassend en spaarzaam burger' in zijn levensonderhoud en dat van zijn gezin te kunnen laten voorzien. Die norm kan wel worden vastgelegd als een voor de gehele Gemeenschap geldende taak van de overheid, een sociaal grondrecht. De EG zou ook de so-

ciale partners moeten steunen in hun strevingen om een dergelijke norm in het arbeidsvoorwaardenoverleg gerealiseerd te krijgen. Het is in dat licht navrant dat het onlangs overeengekomen Europese Sociale Handvest op menig punt beneden de normen blijft die in de verdragen van de Internationale Arbeidsorganisatie zijn opgenomen. Ook op dit gebied schiet de EG nog tekort. Boven een dergelijk bestaansminimum uit kunnen de lidstaten zelf uiteraard verdergaande maatregelen van sociale partners bekrachtigen, dan wel hogere bestaansniveaus zelf van overheidswege garanderen. Daar ligt een bevoegdheid voor de nationale staten ten opzichte van hun ingezetenen in het licht van hun eigen economische mogelijkheden. Zij kunnen deze mogelijkheden uit solidariteitsoverwegingen ook aanwenden om steun te verlenen aan zwakkere gebieden elders in Europa of de wereld, en de EG kan hen daartoe ook tot op zekere hoogte verplichten via de Europese sociale fondsen, die via de EG-begroting uit bijdragen van de lidstaten worden gefinancierd. Aldus lijkt het solidariteitsbeginsel een naar zijn reikwijdte-aspecten en zijn intensiteitsbeleving adequate plaats in het geheel van over bestaanslagen en maatschappelijke organisaties gespreide verantwoordelijkheden te krijgen.

Een dergelijke analyse zou voor elk van de beleidsterreinen moeten worden verricht om te kunnen bepalen welke overheidstaken in Europees verband moeten worden behartigd en welke door de lidstaten, alsmede welke bevoegdheden de EG wellicht ten onrechte aan zich getrokken heeft en waar zij zou dienen terug te treden ten gunste van zelfregulering door burgers en hun maatschappelijke organisaties. Het 'Onderzoeksplan 1990 en volgende jaren' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA behelst een dergelijk programma van analyses op deeltherreinen. In samenspraak met praktizerende christendemocratische politici en deskundigen kan al-

dus meer systematisch inzicht verworven worden in de toepassing van de christen-democratische politieke overtuiging voor de Europese Gemeenschap. Dat zal een Europa zijn dat een breed politiek mandaat heeft en zijn economische eenzijdigheden achter zich gelaten heeft als een historisch helaas noodzakelijke, maar gelukkig voorbijge periode in de geschiedenis van de Europese eenwording.

C.J.K.

Literatuur

E.M.H. Hirsch Ballin, 'De christen-democratische politieke overtuiging', in A.M.J. Kreukels en J.B.D. Simonis, Publiek domein, de veranderende balans tussen staat en samenleving, Boom, Meppel 1988.

G.J.M. van Wissen, De christen-democratische visie op de rol van de staat in het sociaal-economisch leven, proefschrift, Amsterdam 1982.

